

А. Г. Бухун

ORCID ID: 0000-0002-9665-1427

кандидат педагогічних наук, полковник,
заступник начальника оперативного-тактичного факультету
Національної академії Національної гвардії України

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ТА НЕПЕРЕРВНІСТЬ РОЗВИТКУ

У статті проведено аналіз сучасного нормативного забезпечення громадянської освіти молоді та визначення її шляхів і засобів у руслі ідеї неперервності розвитку громадянського суспільства в Україні; з'ясовано на підставі тлумачення статей Конституції України, положень Закону України «Про освіту» (2017 р.), Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки та Національної стратегії у сфері прав людини, проєктів Концепції громадянської освіти (2000 р., 2012 р.), Концепції Нової української школи та інших державних документів, що поняття «громадянська освіта» отримало сучасне нормативне визначення; на шляху розвитку від дилеми між національно-патріотичним вихованням у значенні патріотизму та громадянським вихованням у значенні прав людини й демократичних цінностей громадянська освіта прийшла до свого актуального тлумачення як засобу формування громадянських компетентностей особистості. Про неперервність громадянської освіти свідчать її вагомість і розвиток на етапах становлення особистості у середній, вищій школі та в післядипломній освіті: у середній освіті громадянські компетентності набуваються переважно під час освітнього процесу та в позанавчальній діяльності; у вищій освіті – в ході професійної підготовки та в партнерстві з громадськими організаціями; в освіті впродовж життя – у суспільній діяльності завдяки здатності брати відповідальність за розвиток громади, реалізувати повноцінно право на участь тощо. До перспектив дослідження віднесено з'ясування специфіки громадянської освіти військовослужбовців на її допрофесійному (середня і середня спеціальна освіта), фундаментальному професійному (вища освіта на рівнях бакалавра і магістра) та післядипломна освіта (підвищення кваліфікації) рівнях.

Ключові слова: громадянськість, громадянська освіта, національно-патріотичне виховання, нормативні документи з громадянської освіти, неперервність громадянської освіти.

Постановка проблеми. Формування громадянського суспільства в будь-якій державі нині неможливе без функціонування у системі її освіти дієвих компонентів громадянської освіти як засобу виховання демократичних цінностей людей, реалізації здобутих ними знань про права людини у різних видах діяльності. На тлі сучасних суспільних перетворень та їх загальноосвітніх трансформацій у освітньому просторі важливу роль відіграє завдання формування громадянськості, громадянської культури й освіченості особистості в правовому, суспільному та політичному полі. Питання власне громадянської освіти постає в Україні одним із ключових, адже особливу роль у її обґрунтуванні відіграють ті процеси, що пов'язані з вибраним державою напрямом інтеграції в європейський та світовий освітній простір. Пріоритетним у нашій країні проголошено формування свідомого, активного, демократичного громадянина, здатного жити та компетентно діяти в суспільстві, що постійно оновлюється та розвивається. Освіта як ресурс розвитку громадянського суспільства передбачає створення можливостей для розвитку особистості, що є важливим чинником не лише процесу трудової діяльності,

а й гуманних соціальних демократичних відносин. Удосконалення суспільства немислиме нині без систематичної й спрямованої роботи з розвитку й становлення особистості, але досягти зрілості як особистість людина здатна лише внаслідок громадянського бачення світу, оцінки всього того, що відбувається навколо, з позицій власної активної участі й відповідальності. Хоча потреба бути громадянином своєї держави є цілком природною, сама собою вона не зможе реалізуватися в особистості; допомогти в цьому кожній людині, особливо молодому поколінню, покликана неперервна громадянська освіта.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Одностайності у визначенні вченими понять «громадянськість», «громадянське виховання», «громадянська освіта» немає, як не існує й однозначного розуміння структури, умов розвитку та орієнтації цих понять. Як відомо, вперше поняття «громадянськість» дістало певне обґрунтування і практичне втілення у працях *античних філософів* (Сократ метою античного суспільства вважав виховання доброго громадянина; Платон мету виховання вбачав у тому, щоб людина прагнула стати досконалим громадянином [15]. У епоху

Відродження ідея громадського виховання набуває нового розуміння. Ж.-Ж. Руссо вважав, що громадянське в особистості придушує індивідуальне, природне, а тому треба виховувати людину, яка живе спочатку «для самої себе», а вже потім «для інших» [12].

У вітчизняній педагогічній думці К. Ушинський, відстоюючи «громадянську моральність», наголошував, що в характері простого народу «багато могутніх задатків чесної громадянськості» і відмова від патріотичного виховання призведе до духовного зuboжіння й моральної деградації суспільства [15]. А. Макаренко розглядав виховання громадянина як один з найважливіших і найскладніших процесів. Виховати громадянина, на його думку, означало виховати патріота, сформувати в ньому такі якості, які свідчили б про належність цієї молоді до держави; але водночас педагог довів, що виховання в інтересах держави є результативним лише за умови, коли воно поєднується з розвитком творчої індивідуальності особистості й стимулюванням моральних почуттів та правових емоцій [15]; зважаючи на багатогранність поняття «громадянське виховання», В. Сухомлинський виокремлював такі його складники, як громадянське бачення світу, моральність, взаємодія людини й колективу, моральна стійкість, громадянська підність; при цьому наголошував, що громадянські основи «є основною ланкою морального становлення особистості» [15].

У наш час поняття «громадянськість» розглядається з позицій різних наук – правознавства, психології, педагогіки, історії, соціології. Психологи, визначаючи особливості громадянськості, не відкидають основ її юридичного розуміння. С. Сингаївська вважає, що громадянин – це особа, яка належить до постійного населення будь-якої держави, користується правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави; при цьому громадянськість – це усвідомлення й відчуття особою власної причетності до своєї держави [13]; в основі підходів психологів (І. Бех, О. Киричук) лежить думка про обов'язкову сформованість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій своєї національної спільноти, про усвідомлення людиною себе як суб'єкта державотворчого процесу й бачення себе в ньому. Такий підхід психологів до розуміння особистісних якостей громадянина сформовано на засадах української національної ідеї.

Наголошуючи на винятковій ролі духовності в життєдіяльності окремої особистості, а отже, й суспільства загалом, І. Бех закладає у структуру духовних цінностей, що визначають зміст громадянської свідомості й самосвідомості особистості, такі групи цінностей: моральні, громадянські, економічні, світоглядні, естетичні, валеологічні.

Учений визначає громадянські цінності як «діамант у структурі національних цінностей» [2].

Останнім часом зусилля українських науковців і педагогів-практиків спрямовані на пошуки оптимальних шляхів реалізації громадянської освіти молоді. Проблеми завдань громадянської освіти присвячені роботи таких учених, як: Н. Амелюченко, Я. Боренько, М. Вішке, І. Галактіонова, О. Жадько, М. Іванов, М. Лациба, М. Пилинський, О. Тягло, у працях яких першочергово проведено аналіз сучасних нормативно-правових актів, пов'язаних з освітніми програмами та проблемою виховання громадянськості молоді в Україні; однак поки що не досить уваги приділено визначенню напрямів належного функціонування громадянської освіти як імперативу розвитку суспільства. Зазначимо, що в нашій країні натепер усе ще відсутня система неперервної громадянської освіти, яка мала би включати комплекс соціально-гуманітарних предметів у поєднанні з багатоманітним міжпредметним зв'язком у закладах середньої освіти та громадянської спадкоємності й цілісності освітніх рівнів у ЗВО, в тому числі й військових.

Метою статті є аналіз нормативного забезпечення громадянської освіти молоді в Україні на сучасному етапі її становлення та визначення проблем і шляхів її неперервного функціонування для розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правові основи громадянської освіти в Україні закладені у Конституції України й Законі України «Про освіту», а напрями громадянської освіти – у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки та Національній стратегії у сфері прав людини. З прийняттям Закону України «Про освіту» поняття громадянської освіти отримало нормативне визначення, а тому необхідними є подальші кроки з його впровадження.

Основною нормативною підвалиною розв'язання проблеми є Конституція України. Аналізуючи багатовікову історію українського державотворення на основі здійсненого українською нацією та всім народом права на самовизначення, в тексті зазначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в країні найвищою соціальною цінністю [4]. Відповідно до Конституції держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; також Конституція України визначає інші права, свободи та обов'язки людини

і громадянина, яких маємо неухильно дотримуватися у впровадженні основ неперервної громадянської освіти.

Відповідно до Краківської резолюції (2020 р.) громадянська освіта ґрунтується на багатовимірному підході до громадянства, що включає:

1) політичний вимір – участь у процесі прийняття рішень та використання політичної влади;

2) правовий вимір – знання та використання прав громадянина, дотримання його обов'язків;

3) культурний вимір – повага до історії і культури інших народів, внесок у розбудову мирних міжнародних відносин;

4) соціальний та економічний вимір – боротьба з бідністю та відчуженням, пошук нових форм праці і зміцнення громади, виявлення економічних чинників розвитку демократичного суспільства;

5) європейський вимір – усвідомлення єдності та багатоманітності європейської культури, навчання жити в європейському контексті;

6) глобальний вимір – усвідомлення та прийняття глобальної солідарності.

Як навчальний предмет громадянська освіта з'явилася в Україні на початку 2000 року. Розробка першої Концепції громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку Української державності здійснювалася на виконання завдання необхідності тлумачення «концепції громадянського виховання як процесу оволодіння особистістю системою національних і загальнолюдських цінностей, формування патріотизму, відповідальності за долю нації, держави, розвитку психологічної готовності та практичної здатності людини служити інтересам держави, вносити власний вклад у реалізацію національної ідеї», – зазначено в Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, прийнятій у 1999 р. [9].

Відповідальність за розробку Концепції було покладено на Академію педагогічних наук, яка представила її у 2000 р. Відповідно до проекту Концепції, поняття «громадянська освіта» розглядалося як процес формування громадянськості – інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною; воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними [5].

Підхід АПН України виокремив поняття громадянської освіти як процесу виховання та громадянської освіти як формальної освіти, зорієнтованої на отримання знань та вмінь, пов'язаних з правами та обов'язками людини/громадянина: «Громадянська освіта – це навчання людей того, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі

порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства» [5].

Подальший розвиток нормативних засад громадянської освіти молоді відбувався з урахуванням проєктів, які співфінансувались за міжнародної підтримки: Демократична освіта – українсько-канадський проєкт Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN, що заснована IREX; «Освіта для демократії в Україні» в рамках Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні. Вони слугували основою для включення питань громадянського виховання до шкільних програм та програм неформальної освіти й освіти для дорослих, але громадянське виховання й освіта так і не були введені до правових засад освітньої політики: пілотні програми отримали схвалення лише на рівні міністерств, а програми та навчальні посібники – рекомендовані як «факультативний предмет». Водночас позитивом цих програм стало те, що громадянську освіту вони співвідносили з навчанням демократії, політичної культури, практичного застосування теоретичних навичок на основі компетентнісного підходу. Причиною такого стану стало те, що в той період національно-патріотичному вихованню надавали важливішого значення: постала дилема між національним вихованням у значенні патріотизму та громадянським вихованням у значенні основних цінностей, прав людини та демократії [16].

Коли для схвалення у 2012 р. було запропоновано нову Концепцію громадянської освіти та виховання, то вона мала майже такі самі визначення, що і Концепція 2000 р. (посилалась на патріотизм, мораль і духовний розвиток та на демократію, права людини та обов'язки); містила твердження про те, що освіта має зосереджуватись на духовному й моральному розвитку особистості; у окремих розділах визнавала необхідність компетентнісного підходу та навчання з акцентом на вміння та навички). Громадянське виховання було визнане наскрізною дисципліною, що повинна охоплювати викладання, виховні заходи, демократичну організацію шкільного життя та передбачати міждисциплінарний підхід. Проєкт самої концепції був створений на основі різних текстів, містив багато суперечливих і неузгоджених визначень і не був схвалений [6].

Унормування підходів до громадянської освіти шкільної і студентської молоді відбулося у 2015–2020 рр., коли загострилися процеси пошуку адекватного подіям у країні змісту і тлумачень понять «громадянин», «громадянськість», «громадянська компетентність».

У Концепції «Нова українська школа» було визначено: «Громадянські та соціальні компетентності включають володіння культурою демократії,

правову компетентність, усвідомлення рівних прав і можливостей, толерантність, здатність до соціальної комунікації, здорового способу життя» [7]. Поглиблює розуміння шляхів і засобів розвитку громадянської освіти молоді в Україні вагомий державний документ – Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, яка конкретизувала, що формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості дітей та молоді має здійснюватися на прикладах героїчної боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави на ідеалах свободи, соборності та державності; що виховний процес як невід’ємний складник загальноосвітнього процесу зорієнтовується на духовні цінності українського народу (національну самосвідомість, ідентичність, самобутність, гідність, соборність, волю), загальнолюдські морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, повагу до інституту сім’ї, турботу, повагу до життя, повагу до себе та інших людей) та соціально-політичні (свободу, демократію, культурне різноманіття, повагу до рідної мови та культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довілля, повагу до закону, солідарність, відповідальність) цінності [14].

Водночас у Стратегії наголошено: громадянська освіта має ґрунтуватися на цінностях активної життєвої позиції, особистої ефективності, істини, правдивості та критичного мислення, взаємоповаги, відкритого спілкування та ефективної співпраці, прав людини та спільного захисту цих прав [14].

Остаточо унормовуючим проблему громадянської освіти молоді став Закон України «Про освіту» (2017 р.). До основних засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності він відносить:

- виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій;

- *формування:*

- усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення;

- поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками;

- громадянської культури та культури демократії; культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля [3].

Закон України «Про освіту» метою освіти проголошує всебічний розвиток людини «як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим

людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору»; визначає, що держава створює умови «для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов’язаних з реалізацією особою своїх прав і обов’язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [3]. Правовою підставою формування громадянських компетентностей на рівні середньої і вищої освіти стала стаття 12 цього Закону, яка окреслює ключові компетентності особистості: «громадянські та соціальні компетентності, пов’язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей», що відповідають меті та принципам освіти, і додатково – наскрізні компетентності, в т.ч. критичне мислення [3].

Таким чином, на підставі перелічених правових норм основні стратегічні напрями громадянської освіти поділяємо на:

- громадянсько-правову освіту громадян, зокрема, знання, отримані у процесі середньої та вищої освіти, розуміння, вміння реалізовувати власні конституційні права та обов’язки;

- розвиток здатностей молоді брати участь у суспільному житті, використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на національному, регіональному та локальному рівнях (реалізація права на участь в управлінні державою та самоуправлінні громадою).

Відповідно до вимог неперервності громадянської освіти загальна середня та спеціалізована освіта забезпечує:

- формування активної життєвої та громадянської позиції, здатності брати участь у житті суспільства та управлінні на різних рівнях, зокрема, у волонтерській діяльності;

- надання знань, сприяння формуванню розуміння та усвідомлення незаперечної цінності прав людини та прав дитини, набуття здатності застосовувати та захищати свої права;

- сприяння формуванню розуміння цінностей правової держави (правопорядку), поваги до Конституції, державної мови та державних символів, усвідомленню та дотриманню своїх громадянських обов’язків.

Вища освіта сприяє:

- засвоєнню демократичних норм, цінностей і моделей поведінки студентів як відповідальних громадян;

- створенню умов для ознайомлення та включення у життя громади, участі у врядуванні, формуванню здатності брати на себе відповідальність;

– визнанню багатоманітності, взаємній повазі, мирному врегулюванню конфліктів, виробленню консенсусу, сприйняттю чесного компромісу;

– усвідомленню важливості свободи думки, совісті та висловлювань, формуванню здатності аргументувати свої думки публічно;

– формуванню власного почуття гідності через розпізнання та оцінювання своїх позитивних рис, співставлення себе з іншими членами суспільства, здатності результативно працювати в команді на основі розподілу відповідальності та обов'язків у ній.

Освіта впродовж життя передбачає неперервний розвиток особистістю громадянських почуттів і якостей, застосування проєктного підходу до здійснення власної діяльності, формування розуміння необхідності здорової конкуренції, гармонійної взаємодії і партнерства в громаді.

У середній освіті громадянські компетентності набуваються переважно під час освітнього процесу та в позанавчальній діяльності; у вищій освіті – в ході професійної підготовки та в партнерстві з громадськими організаціями (зокрема, наприклад, перший досвід волонтерської діяльності); в освіті впродовж життя – у суспільній діяльності завдяки здатності брати відповідальність за розвиток громади, реалізувати повноцінно право на участь тощо.

Висновки. Отже, сучасна педагогічна теорія й практика ставить і виконує завдання відродження та оновлення громадянської освіти, наповнення громадянського виховання новим змістом, а життєдіяльність молоді – новими, державно зорієнтованими потребами, оскільки ціннісні громадянські орієнтації не є узагальненим поняттям, а обов'язково співвідносяться із психофізичними характеристиками і моральними якостями особистості; при цьому прояв тих або інших громадянських якостей свідчить про результативність та рівень організаційно-виховної роботи в конкретному навчальному закладі, на тому чи іншому рівні неперервної громадянської освіти.

До перспектив дослідження відносимо з'ясування специфіки громадянської освіти військовослужбовців на її допрофесійному (середня і середня спеціальна освіта), фундаментальному професійному (вища освіта на рівнях бакалавра і магістра) та післядипломна освіта (підвищення кваліфікації) рівнях.

Список використаної літератури:

1. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: http://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf.
2. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин. *Початкова школа*. 2011. № 6. С. 1–4.
3. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>.
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Концепція громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку української державності. 2000. URL: rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108.
6. Концепція громадянської освіти і виховання в Україні (проєкт). 2012. URL: http://old.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc.
7. Концепція «Нової української школи». 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
8. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки: поточна редакція від 26 лют. 2016 р., документ 68/2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.
9. Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. 1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text>.
10. Освіта для демократичного громадянства і освіта прав людини. Хартія Ради Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europecharter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>.
11. Про освіту : Закон України: поточна редакція, прийняття від 05 верес. 2017 р., документ 2145-19. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
12. Руссо Жан Жак. Юлія, или Новая Элоиза. Москва : Художественная литература, 1998. С. 523.
13. Сингаївська С.І. Розвиток прогнозування та саморегуляції моральної поведінки молодших школярів. *Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії*. Київ : Відродження, 2016. С. 176–179.
14. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>.
15. Ярмаченко М.Д. Від Я.А. Коменського до А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 4. С. 5–13.
16. Чиркова Н.О. Громадянська освіта як імператив розвитку громадянського суспільства. *Public Administration: Theory and Practice=Державне управління: теорія та практика*. № 2. 2017. С. 105–113.

Buhun A. Civic education of Ukrainian youth: regulatory principles and continuity of development

The article analyzes the current regulatory framework for civic education of young people and identifies its ways and means in line with the idea of continuity of civil society in Ukraine; clarified on the basis of interpretation of the articles of the Constitution of Ukraine, the provisions of the Law of Ukraine “On Education” (2017), the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2016–2020, the Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2016–2020 and the National Strategy in the field of human rights, the draft Concept of Civic Education (2000, 2012), the Concept of the New Ukrainian School and other state documents that the concept of “civic education” has received a modern normative definition; on the way to development from the dilemma between national-patriotic education in the sense of patriotism and civic education in the sense of human rights and democratic values, civic education came to its actual interpretation as a means of forming civic competencies of the individual.

The continuity of civic education is evidenced by its importance and development at the stages of personality development in secondary, higher school and postgraduate education: in secondary education, civic competencies are acquired mainly during the educational process and in extracurricular activities; in higher education – in the course of professional training and in partnership with public organizations; in lifelong learning – in social activities due to the ability to take responsibility for community development, to realize the full right to participate, etc.

The prospects of the study include clarifying the specifics of civic education of servicemen at its pre-professional (secondary and secondary special education), fundamental professional (higher education at the bachelor’s and master’s levels) and postgraduate education (advanced training) levels.

Key words: *citizenship, civic education, national-patriotic education, normative documents on civic education, continuity of civic education.*